

Het midden- en kleinbedrijf in 1986

De productie in het midden- en kleinbedrijf zal naar verwachting dit jaar iets sterker groeien dan in het afgelopen jaar. Met name de stijging van de koopkracht draagt tot een voorspoedige ontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf bij. Vanwege de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit neemt de werkgelegenheid slechts licht toe. Op lange termijn zijn de vooruitzichten niet onverdeeld gunstig. De onevenwichtigheden met betrekking tot de overgewaardeerde dollar en het omvangrijke Amerikaanse begrotingstekort kunnen uiteindelijk ook het midden- en kleinbedrijf voor problemen plaatsen. In het binnenland vormen de dreigende afschaffing van de WIR en de blijvend hoge lastendruk factoren die ongunstig op het midden- en kleinbedrijf uitwerken.

**DRS. A.F.M. NIJSEN – DRS. H.H.M. PEETERS –
DRS. J.G. VIANEN***

Afzetverwachtingen

Nu het herstel van de economie naar verwachting in 1986 doorzet, zal de afzetontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf 1) in de pas gaan lopen met die van het grootbedrijf 2). Voor 1986 zal de afzetgroei van de gehele bedrijvensector met 2,5% even groot zijn als in 1985. Bleef de afzetontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf in 1985 circa 1% achter bij die van het gehele bedrijfsleven, in 1986 zal deze eveneens op 2,5% komen.

De oorzaak dat het midden- en kleinbedrijf zich in 1986 in hetzelfde tempo zal ontwikkelen als het grootbedrijf, terwijl in de achter ons liggende jaren de ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf steeds achterbleef bij die van het grootbedrijf, is vooral gelegen in de ontwikkeling van de particuliere consumptie en in mindere mate in de ontwikkeling van de toelieferingen aan andere bedrijven. De groei van de export door het midden- en kleinbedrijf zal in 1986 iets achterblijven bij die in 1985, terwijl de afzet van investeringsgoederen naar verwachting in 1986 iets hoger zal liggen dan in 1985 (zie tabel 1).

Tabel 1. Afzetontwikkeling midden- en kleinbedrijf naar bestedingscategorieën, in constante prijzen

Omschrijving	Niveau		Groei		
	1984	1985		1986	
	in mrd. gld.	in mrd. gld.	%	in mrd. gld.	%
Intermediaire leveranties	83,0	0,8	1,0	1,4	1,5
Consumptie	72,7	0,3	0,5	1,5	2,0
Export	33,9	1,9	5,5	1,8	5,0
Investeringsgoederen	31,5	0,5	1,5	0,7	2,0
Totale afzet	221,1	3,5	1,5	5,4	2,5

De afzet van *consumptiegoederen*, die ongeveer een derde deel omvat van de gehele afzet van het midden- en kleinbedrijf groeit, in 1985 met circa f. 0,3 mrd. en zal in 1986 een toename laten zien van f. 1,5 mrd. Daarmee neemt deze afzetcategorie ruim 60% van de toename van

de afzetgroei voor haar rekening. Het koopkrachtherstel heeft duidelijke gevolgen voor de particuliere consumptieve bestedingen, die in 1986 in volume zullen toenemen met 2,5%, hetgeen een procentpunt meer is dan in 1985.

De gemiddelde loontrekker gaat er volgend jaar gemiddeld reëel circa 2% op vooruit, en gegeven de verwachte toename van het aantal actieven zal het totale reëel beschikbare looninkomen met circa 2,5% toenemen. De uitkeringen zullen in navolging van die aan de minima niet verder dalen, waardoor er verder geen negatieve impulsen uitgaan op de consumptieve bestedingen. De forse groei van de beschikbare overige inkomens (inkomens van zelfstandigen, winsten e.d.) heeft eveneens een positieve invloed op de consumptieve bestedingen, hoewel de marginale consumptiequote van deze groep lager ligt dan die van de loon- en uitkeringsstrekkers.

De verlaging van de sociale premies en de inflatiecorrectie van 100% dragen eveneens bij tot een bestedingsimpuls. Het ongewogen totale premiepercentage voor werknemers, uitgedrukt in procenten van het premieplichtige loon, zal dalen van 28,1 in 1985 naar 26,65 in 1986. Daarentegen leidt de progressie in de loon- en inkomstenbelasting tot een negatief effect op de inkomensstijging. In 1985 droeg de ontwikkeling van de sociale lasten en de loon- en inkomstenbelasting 2,7% bij aan de verbetering van het beschikbare inkomen van de modale werknemer in de marktsector; in 1986 daarentegen zal het positieve effect van de daling van de sociale premies ten dele teniet worden gedaan door de stijging van de belasting. Per saldo leidt het premie- en belastingbeleid voor de modale werknemer slechts tot een verbetering van 0,8%. Kortom, in 1985 had het overheidsbeleid met betrekking tot de soci-

* De auteurs zijn verbonden aan het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf te Zoetermeer. Zij zijn drs. W.H.J. Verhoeven erkentelijk voor zijn commentaar en de heer H. Kuiken voor de analyses betreffende de rentabiliteit van zelfstandige ondernemers.

1) Tot het midden- en kleinbedrijf worden de particuliere bedrijven gerekend met minder dan 100 werkzame personen, met uitzondering van landbouw- en visserijbedrijven en de gezondheidszorg.

2) Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingen in het midden- en kleinbedrijf EIM, *Economische verkenning midden- en kleinbedrijf 1986*, Zoetermeer, september 1985. Deze verwachtingen zijn gebaseerd op de macro-economische prognoses in de *Macro economische verkenning 1986* van het CPB.

ale verzekeringen en belastingen een grotere positieve invloed op de beschikbare inkomens van de modale werknemers in de marktsector dan in 1986, terwijl in 1986 de bruto-loonstijging in de marktsector groter is dan in 1985.

Aangezien de hogere en vooral de middeninkomens sterker zullen stijgen dan de lagere en duurzame consumptiegoederen een grotere inkomenselasticiteit kennen dan voedings- en genotmiddelen, zullen de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen in volume sterker stijgen (+ 5,5%) dan de uitgaven aan voedings- en genotmiddelen (+ 2%); de bestedingen aan overige goederen en diensten zullen met 1,5% toenemen. Door de extra hoge energielasten in 1985 (strengere winter) zullen de vaste uitgaven in 1986 geen verdere toename laten zien, hetgeen betekent dat voor het eerst sinds het midden van de jaren zeventig de toename van de vaste uitgaven achterblijft bij die van de totale gezinsconsumptie. Hierdoor ontstaat een gunstig effect op het vrij besteedbare inkomen.

Tabel 2. Volumeontwikkeling van de particuliere consumptie naar categorieën, 1978-1986, in procentuele mutaties ten opzichte van het voorafgaande jaar

Omschrijving	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Voedings- en genotmiddelen	1,5	3,5	0	0	-0,5	1	-2	1,5	2
Duurzame consumptiegoederen	3,5	-1,0	-5,5	-8	-5,5	1	-2,5	1,5	5,5
Overige goederen en diensten	4,5	4,5	2,6	-1	0	0,5	0	1,5	1,5
Binnenlandse particuliere consumptie	3,5	3,0	0	-2,5	-1,5	0,5	-1	1,5	2,5

Bron: CBS/CPB.

Zoals in tabel 2 staat aangegeven, is er in de periode 1979-1984 sprake geweest van een forse daling van de bestedingen aan duurzame consumptiegoederen, maar is er sprake van een relatief gunstige ontwikkeling van deze bestedingscategorie in 1985 en vooral in 1986. Mogelijk duidt dat op een zekere inhaalvraag. Met betrekking tot de besparingen wordt verwacht dat deze mede onder invloed van de lage nominale rentestand minder zullen zijn dan in 1985. Wordt in 1985 van het beschikbare inkomen 10,7% gespaard, in 1986 zal bij een hoger beschikbaar inkomen de spaarquote naar verwachting op 9,7% uitkomen, hetgeen eveneens een positieve uitwerking heeft op de consumptieve bestedingen.

Hoewel de productiegroei in de bedrijvensector in 1986 gelijk blijft aan die welke naar verwachting in 1985 zal worden gerealiseerd, neemt de afzet van de belangrijkste afzetcategorie van het midden- en kleinbedrijf, te weten de *intermediaire leveringen*, ten opzichte van 1985 toch enigszins toe, nl. met 1,5%. Dit wordt mede veroorzaakt door de ten opzichte van 1985 toenemende leveringen aan de bouwnijverheid. Per saldo zal er in 1986 voor f. 1,4 mrd. meer aan andere bedrijven worden geleverd. Opvallend is de sterke verbetering die het kleinere industriële bedrijf doormaakt op de toeleveringsmarkt. Uit recent verschenen onderzoek 3) is bij voorbeeld gebleken dat in de periode 1982-1984 de omzet uit 'subcontracting' in de kunststofverwerkende industrie met maar liefst 16% is gestegen.

Tevens is gebleken dat vooral de wat grotere industriële bedrijven (100-199 werknemers) meer onderaannemers hebben ingeschakeld, terwijl ook het midden- en kleinbedrijf zelf meer is gaan werken met toeleverende bedrijven die vaak eveneens tot het midden- en kleinbedrijf behoren. Overigens toont genoemd onderzoek aan dat er daarentegen bij de grote bedrijven (méér dan 500 werknemers) per saldo niet meer onderaannemers worden ingeschakeld.

De groei van de export door het midden- en kleinbedrijf zal in 1986 (5%) enigszins geringer zijn dan in 1985, doch overtreft opnieuw de groei van het totale uitvoerpakket (+ 4%). Laten we de energie-uitvoer buiten beschouwing, dan blijft de exportgroei bij het midden- en kleinbedrijf licht achter bij die van het gehele bedrijfsleven (+ 5,5%). De

discrepancie tussen de exportgroei van grote en kleine bedrijven neemt evenwel af. Ten dele is dit toe te schrijven aan een wijziging in de geografische oriëntatie en de paketsamenstelling.

De verplaatsing van de economische groei van de Verenigde Staten naar Europa is voor de midden- en kleinbedrijven relatief gunstig, omdat deze bedrijven verhoudingsgewijs meer naar de buitenlandse landen exporteren. Bovendien is de vraag in het buitenland verder verschoven van grondstoffen en halfabrikaten naar eindproducten, waarvan het midden- en kleinbedrijf ook meer profiteert. Ten slotte is gebleken dat het aantal kleinere industriële ondernemingen dat zich op de buitenlandse markt waagt sinds 1980 sterk stijgt 4). Zo is in de periode 1980-1983 de export door het kleinbedrijf (≤ 10 werkzame personen) en door het grootbedrijf (≥ 100 werkzame personen) met hetzelfde percentage gestegen (25), terwijl het middenbedrijf (10-100 werkzame personen) een veel forsere stijging liet zien van bijna 40%. Kennelijk heeft het industriële midden- en kleinbedrijf relatief sterk kunnen profiteren van de verbeterde concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven op de buitenlandse markten. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de krimpende binnenlandse markt ondernemers ertoe heeft gebracht zich op de buitenlandse markt te richten. Boeiend blijft de vraag of deze groep van nieuwe kleine exporteurs zich in de komende jaren op de buitenlandse markt weet te handhaven of dat zij door de aantrekkende binnenlandse bestedingen op den duur weer de bescherming van de lokale of nationale markt zal prefereren.

De toename van de afzet van *investeringsgoederen* door het midden- en kleinbedrijf zal in 1986 naar verwachting groter zijn (2%) dan in 1985 (1,5%). Enerzijds zijn de oorzaken hiervan gelegen in het type investeringsgoed dat door het bedrijfsleven wordt gevraagd. Zo nemen na een daling in 1985 in 1986 de investeringen in bedrijfsgebouwen weer toe en neemt de sterke groei van de investeringen in outillage en wegtransportmiddelen enigszins af. Anderzijds is de ontwikkeling van de investeringen in woningen hierbij van invloed. Deze dalen in 1986 met 3% als resultante van een daling met 2,5% bij de nieuwbouw en van circa 5% bij de vernieuwbouw.

Aangetekend hierbij zij dat de daling van de nieuwbouw nog relatief beperkt is door het bouwproductieverlies in 1985 als gevolg van de strenge winter. De afname van het aantal in aanbouw te nemen woningen zet zich in 1986 met 5.000 eenheden voort. En ook de vernieuwbouw zal minder worden omdat de impuls van het eerste terugploegprogramma waarvan de gesubsidieerde woningverbetering een belangrijk onderdeel vormde, vrijwel is uitgewerkt.

De investeringen van de overheid blijven in 1986 voor het eerst sinds jaren op niveau. Weliswaar halveren de investeringen ten behoeve van de Oosterscheldewerken in dat jaar, maar een aantal kleinere rijksprojecten (bij voorbeeld opruiming van gifbelten en dijkverzwaring) zorgt voor enig tegenwicht. De overheid richt daarnaast een tweede terugploegprogramma op de grond-, weg- en waterbouwsector, maar in deze sector is het marktaandeel van het midden- en kleinbedrijf relatief klein.

Sectorontwikkelingen

Zoals uit tabel 3 blijkt, groeit in 1986 de afzet het sterkst in de midden- en kleinbedrijven in de groothandel en de industrie. De verbetering van de afzet is echter het grootst in de praktisch volledig van de consumptieve bestedingen afhankelijke detailhandel; in 1985 was in deze sector nog sprake van een daling, terwijl voor 1986 een groei wordt voorzien van 2%.

3) NMB, *De relatie tussen grote en kleine bedrijven in de industrie*, Amsterdam, 1985.

4) W.B.J. Verhoeven, *Het exportgedrag van het midden- en kleinbedrijf*, EIM, 1985.

Voor 1986 wordt verwacht dat de midden- en kleinbedrijven in de *industrie* een afzetgroei van ongeveer 3,5% realiseren, daarmee de groei van 1985 enigszins overtreffend. Deze lichte versnelling in de groei wordt vooral veroorzaakt door het herstel dat optreedt bij de afzet van consumptiegoederen, hetgeen in het bijzonder ten goede komt aan de afzet van de voedings- en genotmiddelenindustrie. Bovendien kan geprofiteerd worden van de verschuivingen in het exportpakket en de doorzettende investeringsgroei, waardoor in het bijzonder de metaalindustrie fors kan groeien.

Tabel 3. Afzetvolumeontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf in 1985 en 1986, in procentuele mutaties ten opzichte van het voorafgaande jaar a)

Omschrijving	1985	1986
Industrie	3,0	3,5
Bouwnijverheid en installatiebedrijven	-1,5	0
Groothandel	3,5	4,0
Detailhandel	-0,5	2,0
Horeca	1,5	3,0
Auto-, tweewieler- en reparatiesector	1,5	2,5
Vervoer	1,5	1,5
Verzekeringswezen, zakelijke en overige dienstverlening	0,5	1,0
Midden- en kleinbedrijf	1,5	2,5
Totale bedrijvensector	2,5	2,5

a) Afgerond op 0,5%.

Herstel wordt verwacht voor de afzet van textiel, kleding en meubelen. Bij de voorziene ontwikkelingen in de bouwnijverheid blijft de afzet van hout- en bouwmaterialen stabiel.

De midden- en kleinbedrijven in de *bouw- en bouwinstallatiesector* zullen qua afzet in 1986 op hetzelfde niveau blijven als in 1985. Dit wordt veroorzaakt door enerzijds dalende nieuwbouw van woningen (circa 5.000) en tevens – en dit in tegenstelling tot het jaar 1985, toen er sprake was van het „terugploegprogramma” – een daling van de vernieuwbouw. Anderzijds wordt tegenwicht geboden door een stijging van de utiliteitsbouw; zowel het bedrijfsleven als de overheid zullen meer investeren in bedrijfspanden en kantoren.

Een forse groei van de afzet wordt verwacht voor de midden- en kleinbedrijven in de *groothandel*. Belangrijkste determinant hiervan is de ontwikkeling van de investeringen. Daarnaast blijven de enigszins in groeitempo vertragende export- en importactiviteiten hun stempel drukken op de groothandel.

De omzet van de midden- en kleinbedrijven in de *detailhandel* zal in 1986 circa f. 57,2 miljard bedragen, hetgeen voortkomt uit een volumestijging van 1,5% en een prijsstijging van eveneens 1,5% ten opzichte van 1985. De toename van de consumptieve bestedingen, zoals hiervoor geschetst, slaat vooral neer bij de detailhandel in duurzame en overige consumptiegoederen, die ruim 60% van de totale omzet van het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel voor zijn rekening neemt.

De totale omzet in de detailhandel in duurzame en overige consumptiegoederen zal naar verwachting met 4% in volume toenemen en bij het midden- en kleinbedrijf met 3%; het grootwinkelbedrijf zal dus opnieuw zijn marktaandeel vergroten. Voor de midden- en kleinbedrijven in de detailhandel in voedings- en genotmiddelen geldt dat naast een toename van de consumptieve bestedingen van 2% er een verdergaand fors marktaandeelverlies optreedt van 1,5%. Hierdoor daalt het omzetvolume van de middelgrote en kleine winkels die een marktaandeel van circa 60% hebben in 1986 met 0,5%.

Voor het midden- en kleinbedrijf in de *horeca* zijn de vooruitzichten voor 1986 optimistisch: een stijging van het afzetvolume van 3% wordt verwacht. Een toename van de sterk inkomenselastische horecabestedingen buiten de vakanties om – circa tweederde van de totale horeca omzet –, alsmede van de zakelijke bestedingen ligt in het verschiet. Een geringe stijging wordt verwacht van de va-

Het kleinbedrijf lijkt in de toekomst weer beet te hebben.

kantiebestedingen in het binnenland; het buitenland zal opnieuw een grotere aantrekkingskracht uitoefenen op de vakantiegangers nu de inkomensposities weer verbeteren, waardoor de in 1984 ingezette verschuiving van binnenlandse naar buitenlandse vakanties doorzet. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het inkomend reisverkeer in 1986 zal toenemen.

In de *auto-, tweewieler- en reparatiebedrijven* wordt in 1986 een stijging van het afzetvolume van 2,5% verwacht. De verkopen van nieuwe auto's, met name die voor particulier gebruik, zullen naar verwachting fors toenemen. Voor de gebruikte personenauto's wordt het beeld uit 1985 gecontinueerd: een verdere stijging van de tweedehandsverkopen. Voor de onderhouds- en reparatiewerkzaamheden wordt eveneens een toename verwacht, die onder andere samenhangt met de toename van het personenautopark van bedrijven. De personenauto's voor zakelijk gebruik worden in het algemeen regelmatig onderhouden en gerepareerd. Voor particulieren geldt dit alleen voor nieuwe auto's. De verkoop van autobrandstoffen ontwikkelt zich positief als gevolg van onder andere een toenemend jaarkilometrage en een verdere toename van het autopark. In de tweewielerbranche zal er in 1986 opnieuw geen sprake zijn van een echt herstel van de verkopen.

Het afzetvolume van het midden- en kleinbedrijf in de *vervoerssector* zal in 1986 met circa 1,5% kunnen toenemen. De vervoersprestatie in het internationale wegvervoer zal naar verwachting verder stijgen doch achterblijven bij de groei in 1985. Deze ontwikkeling wordt evenwel gecompenseerd door een groei van activiteit in het binnenland; zowel bij het goederenvervoer over de weg als bij de binnenvaart zal de toename in het vervoer van vooral eindfabrikaten en in mindere mate ook van zand en grind merkbaar zijn.

In de sector *overige diensten* zal de afzet van de midden- en kleinbedrijven in het verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening een verdere groei vertonen. Ook zal 1986 een groei met zich brengen voor het commerciële gedeelte van de bedrijfstak cultuur en recreatie.

Werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit

De productie in het midden- en kleinbedrijf stijgt zowel in 1985 als in 1986 in gelijke mate als de afzet. Op sectorniveau lopen de ontwikkelingen van productie en afzet niet steeds parallel. Dit valt toe te schrijven aan een betere benutting van het productieapparaat, wat zich uit in een minder sterke groei van de vaste kosten. Door de negatieve ontwikkeling van de grootschalige energiesector zal de productie van het midden- en kleinbedrijf in 1986 voor het eerst in vijf jaar de productie van het grootbedrijf overtreffen.

Tabel 4. Productie, arbeidsproductiviteits- en werkgelegenheidsontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf in 1985 en 1986, in procentuele mutaties ten opzichte van het voorafgaande jaar a)

Omschrijving	Productie		Arbeidsproductiviteit		Arbeidsvolume in arbeidsjaren	
	1985	1986	1985	1986	1985	1986
Industrie	3,5	4	3	3	0,5	1
Bouwnijverheid en bouwinstallatiebedrijven	-1,5	0	0	2	-1,5	-2
Groothandel	3,5	4	1,5	1,5	2	2,5
Detailhandel	-1	2	1	2	-1,5	0
Horeca	1,5	3,5	0,5	2	0,5	1
Auto-, tweewieler- en reparatiebedrijven	1,5	3	0,5	1,5	1	1,5
Vervoer	2	2	1,5	1,5	1	0,5
Verzekeringswezen en zakelijke en overige dienstverlening	0,5	1,5	1,5	1,5	0,5	0,5
Midden- en kleinbedrijf	1,5	2,5	1,5	2	0	0,5
Totaal bedrijven b)	2 à 2,5	2	1,5 à 2	1,5	0,5	0,5

a) Afgerond op 0,5%.

b) Bron: CPB, Macro economische verkenning 1986.

De grotere produktiestijging in het midden- en kleinbedrijf laat zich evenwel niet vertalen in een grotere werkgelegenheidsstijging, omdat de arbeidsproductiviteitstoename in het midden- en kleinbedrijf die van het grootbedrijf overtreft. Dit ongebruikelijke verschijnsel is voornamelijk toe te schrijven aan de grootschalige energiesector, waar voor 1986 een sterk negatieve arbeidsproductiviteitsontwikkeling wordt verwacht. Ook de minder sterke groei van de arbeidsproductiviteit in de grotere industriële bedrijven speelt een rol, terwijl die in het midden- en kleinbedrijf op niveau blijft. In dit verband is het goed te wijzen op eerder onderzoek 5), waaruit naar voren kwam dat de werkgelegenheidsontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf minder gevoelig is voor groei in de produktiewaarde en – in negatieve zin – sterker reageerde op de ontwikkeling van de loonvoet dan het grootbedrijf. In de midden- en kleinbedrijfssectoren als de detailhandel, de horeca en de autosector trekt de arbeidsproductiviteitsontwikkeling aan onder invloed van toenemende afzet.

Afgezien van de kleinere bouwbedrijven neemt de werkgelegenheid in alle midden- en kleinbedrijfssectoren toe, hetgeen per saldo een toename van 9.000 arbeidsjaren oplevert. In de bouwnijverheid zullen in 1986 opnieuw 5.000 arbeidsjaren verloren gaan, terwijl voor het eerst sinds enige jaren de werkgelegenheid in de detailhandel niet verder terugloopt. Gunstig is de werkgelegenheidsontwikkeling bij het midden- en kleinbedrijf in de groothandel (+ 5.500 arbeidsjaren), de industrie (+ 3.800 arbeidsjaren) en het verzekeringswezen, de zakelijke en overige dienstverlening (+ 2.000 arbeidsjaren).

Arbeidsduur

In het voorgaande werd de werkgelegenheid gemeten in arbeidsjaren, doch nu de ontwikkeling van de arbeids-

duurverkorting op gang is gekomen, is het zinvol na te gaan wat de ontwikkeling is van het feitelijk gewerkte aantal uren. De feitelijke arbeidsduur wordt niet alleen beïnvloed door aspecten als deeltijdarbeid en arbeidsduurverkorting, maar ook door het ziekteverzuim, het vorstverlet en het aantal feestdagen per jaar. Ook moet de rol van de zelfstandige ondernemer niet worden vergeten, die gemiddeld meer uren per week werkt dan de werknemer. Dit draagt ertoe bij dat de gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur van alle werkzame personen in het midden- en kleinbedrijf in 1985 op 1.670 uur uitkomt; dit is 5% meer dan in het grootbedrijf, waar gemiddeld 1.580 uur per jaar wordt gewerkt.

In de periode 1980-1983 zien we een toename van de gemiddelde arbeidsduur (zie tabel 5), welke vooral is toe te schrijven aan het dalende ziekteverzuim en een vermindering van het aantal feestdagen, dat van acht in 1980 terugliep tot vier in 1983. De groei van de arbeidsduur was in het midden- en kleinbedrijf fractioneel groter dan in het grootbedrijf.

Sinds 1983 is de arbeidsduurverkorting geleidelijk aan ingevoerd. Met behulp van informatie uit de cao's en de bevindingen van enige onderzoeken 6) zijn de effecten op het gemiddeld gewerkte aantal uren bepaald. Het blijkt dat vanaf 1984 de arbeidsduur per werkzame persoon afneemt, en wel in het grootbedrijf sterker dan in het kleinbedrijf. De reden daarvoor moet onder andere worden gezocht in het gegeven dat de effectieve arbeidsduurverkorting in het midden- en kleinbedrijf achterblijft bij die in het grootbedrijf, omdat de zelfstandigen buiten schot blijven en omdat het geïnstitutionaliseerde overleg (ondernemingsraad) bij grote ondernemingen er naar verwachting sterker toe bijdraagt dat de arbeidstijdverkorting conform de regel wordt nageleefd.

Overigens is de daling niet ten volle, doch maar voor 60% toe te schrijven aan cao-afspraken aangaande de arbeidsduur; de toename van de deeltijdarbeid en het oplopende aantal feest- en vorstverletdagen zijn eveneens belangrijke factoren.

Een en ander heeft tot gevolg dat het totale aantal gewerkte uren in het bedrijfsleven, ongeacht groot of klein, tot en met 1983 minder snel is gedaald dan de werkgelegenheid gemeten in arbeidsjaren. In 1984 en 1985 daarentegen doet het omgekeerde zich voor: het aantal gewerkte uren daalt sterker dan het aantal arbeidsjaren. Gegeven de verdergaande cao-afspraken betreffende de arbeidsduurverkorting en de verwachting dat de effectieve doorvoering geleidelijk zal doorgaan, mag worden aangenomen dat het hiervoor geschetste beeld voor 1985 eveneens in 1986 opgeld zal doen.

Indien de produktiegroei in 1985 niet langer wordt gereleerd aan de toename van het aantal arbeidsjaren maar aan het dalende aantal gewerkte uren, zien we dat er in 1985 van een grotere positieve arbeidsproductiviteitsontwikkeling sprake is. Overigens dient te worden aangetekend dat in het loonoverleg de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar een beter uitgangspunt vormt dan per gewerkt uur, omdat de lonen per tijdvak betaald worden en niet per gewerkt uur.

Winstgevendheid

Voor de winstbepaling zijn naast de kosten voor grondstoffen, halffabrikaten en geleverde diensten, die in 1985 circa 55% van de afzet uitmaakten, de loonkosten met

5) A.H. Webbink en J. van der Tuin, Industriële werkgelegenheid en grootestructuur, *ESB*, 30 oktober 1985, blz. 1076-1082.

6) Zie onder andere: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Loontechnische Dienst, *Een onderzoek naar werkgelegenheidseffecten van verschillende vormen van arbeidsduurverkorting in 583 bedrijven*, juli 1984; EIM, *Arbeidsduurverkorting in de detailhandel in meubelen en woninginrichting*, COB/SER (binnenkort te verschijnen); NCOV, *Onderzoek naar toepassing en effecten van arbeidstijdverkorting in kleinschalige bedrijven*, Rijswijk, 1985.

Tabel 5. Ontwikkeling van de gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur per werkzaam persoon en het arbeidsvolume gemeten in gewerkte uren en in arbeidsjaren, 1980-1985, in procentuele mutaties ten opzichte van het voorafgaande jaar

Jaar	Gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur per werkzaam persoon		Totale aantal gewerkte uren		Totale aantal arbeidsjaren	
	totaal bedrijfsleven	midden- en kleinbedrijf	totaal bedrijfsleven	midden- en kleinbedrijf	totaal bedrijfsleven	midden- en kleinbedrijf
1981	+0,6	+0,8	-0,5	0	-1,5	-1,0
1982	+0,5	+0,8	-3,5	-3,5	-4,5	-4,5
1983	+0,4	+0,4	-1,5	-2	-2,5	-3,0
1984	-0,9	-0,7	-1,0	-0,5	0	0
1985	-2,6	-1,9	-2,0	-2,0	-0,5	0

Bron: EIM.

26% de andere belangrijkste kostenpost voor het midden- en kleinbedrijf. Als resterende kosten kunnen worden genoemd de afschrijvingen en rentelasten.

Voor 1986 wordt verwacht dat de ontwikkeling van de verbruikskosten fractioneel achterblijft bij de ontwikkeling van de afzet. De ontwikkeling van de loonkosten daarentegen zal wat hoger liggen door enerzijds de stijging van het arbeidsvolume (+ 0,5%) en anderzijds de toeneming van de loonsom per werknemer. De stijging van de loonsom per werknemer met 3,5% in 1986 zal naar verwachting aanmerkelijk groter zijn dan we in de achter ons liggende jaren hebben meegemaakt, omdat aangenomen wordt dat de nog te maken afspraken tussen werkgevers en werknemers tot enige stijging van de contractlonen zullen leiden. Bovendien zal er een opwaartse druk te constateren zijn van een verhoging van de sociale werkgeverslasten inclusief de aanvulling op het ziekengeld en van de post incidenteel. Een gunstige invloed op de winstontwikkeling daarentegen zal uitgaan van de dalende rentelasten van het midden- en kleinbedrijf, dat overigens evenals het grootbedrijf te maken heeft gehad met een jarenlang teruglopen van de solvabiliteit.

Er kunnen verscheidene indicatoren worden gehanteerd voor de winstontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf (zie tabel 6). Uit het verloop van deze indicatoren blijkt dat de ontwikkeling van de winst in 1986 achter zal blijven bij die in 1985. Dit uit zich in een lager groeipercentage voor de winst uit onderneming – gemeten op het niveau van het gehele midden- en kleinbedrijf – en voor het gemiddeld beschikbare inkomen van een zelfstandige. De groei van het gemiddeld beschikbaar inkomen van de zelfstandige (in 1985: f. 42.250) wordt overigens negatief beïnvloed door de voorgestelde afschaffing van de WIR voor verliesgevende bedrijven, terwijl de verdergaande verhoging van de zelfstandigenaftrek (flankerend beleid voor verlaging van de vennootschapsbelasting) een positief effect heeft. Geschat wordt evenwel dat het saldo van deze twee maatregelen negatief uitvalt voor de kleine zelfstandige; immers, de afschaffing van de negatieve aanslag in de WIR resulteert in een negatief inkomenseffect van circa f. 300 gemiddeld per zelfstandige, terwijl de verhoging van de zelfstandigenaftrek leidt tot een gemiddelde verhoging met f. 150. Hierbij moet worden gerealiseerd dat dit gemiddelde effecten zijn, doch dat juist voor de verlieslijdende ondernemer het effect veel ongunstiger kan uitpakken.

Tabel 6. Enige indicatoren van de winstgevendheid in het midden en kleinbedrijf

Omschrijving	1985	1986
Ontwikkeling van de winst uit onderneming a)	8,5	6,5
Ontwikkeling van het gemiddeld beschikbaar inkomen van de zelfstandige a)	7,9	4,7
Arbeidsinkomensquote	86	86

a) Procentuele mutatie ten opzichte van het voorafgaande jaar.

De relatief sterke groei van het beschikbare inkomen van de zelfstandigen dient beoordeeld te worden tegen de achtergrond van de in de jaren 1981 en 1982 sterk achterblijvende ontwikkeling van deze inkomens ten opzichte van die van de gemiddelde inkomensstrekkers 7). In tegenstelling tot het gehele bedrijfsleven, waar de arbeidsinkomensquote in 1986 met 1,5 procentpunt verder zal afnemen tot 82, zal het midden- en kleinbedrijf een stabilisatie van deze winstindicator laten zien (circa 86).

Het beeld voor de winstgevendheid van het midden- en kleinbedrijf wordt overigens sterk beïnvloed door de ontwikkeling in de bouw, waar sprake zal zijn van een daling van de winst uit onderneming, terwijl in alle andere sectoren de groei van de winst uit onderneming groter zal zijn dan het gemiddelde voor het gehele midden- en kleinbedrijf. Hiermee kan, zeker voor de op de binnenlandse markt gerichte sectoren als detailhandel en horeca, voor het eerst sinds jaren weer melding worden gemaakt van een positieve ontwikkeling.

De winstvorming van de zelfstandige verdient een nadere beschouwing omdat in het beschikbare inkomen van deze ondernemer zowel zakelijke als privé-aspecten een rol vervullen. Dit inkomen is immers niet alleen beschikbaar voor consumptieve doeleinden, doch dient ook voor reserveringen en investeringen en moet tevens voor een deel worden gezien als een beloning voor het in de onderneming gestoken eigen vermogen.

Om te komen tot een beoordeling van de rentabiliteit van het door de zelfstandige in de onderneming gestoken eigen vermogen dienen bedrijfsvreemde inkomsten (zoals uitkeringen, neveninkomsten uit arbeid e.d.) buiten beschouwing te worden gelaten, en dient er een waardering plaats te vinden van de door de zelfstandige geleverde arbeidsprestaties. Met name op dit laatste punt lopen de opinies nogal uiteen 8).

Als voor de ontwikkeling van de rentabiliteit van het eigen vermogen het toegerekende loon wordt gelijkgesteld aan het loon van een geschoolde werknemer (f. 32.600), dan blijkt volgens tabel 7 dat er sinds 1982, toen er sprake was van een negatieve rentabiliteit, een forse verbetering is opgetreden. Voor 1986 wordt verwacht dat de rentabiliteitsverbetering zal doorzetten en op circa 11,5% zal uitkomen. Indien van een andere grondslag wordt uitgegaan voor het toegerekende van de zelfstandige ondernemer (b.v. het gemiddelde loon van werknemers f. 41.000) of het loon van directeurs van NV's/BV's (f. 64.800) komt vanzelfsprekend een lagere rentabiliteit van het eigen vermogen uit de bus.

Tabel 7. Rentabiliteit van het eigen vermogen van de zelfstandige in het midden- en kleinbedrijf en van ter beurze genoteerde ondernemingen na belasting, in procenten van het eigen vermogen a)

Jaar	Midden- en kleinbedrijf	Grootbedrijf
1981	1,4	10
1982	-0,2	9
1983	1,5	9,0
1984	5,7	11,9
1985	8,3	-
1986	11,4	-

a) Verondersteld is dat het toegerekende loon van de zelfstandige gelijk is aan het loon van een geschoolde werknemer (f. 32.600. in 1985).

Bron: EIM en CBS, Statistiek financiën van ondernemingen.

Besluit

De veranderingen in het bestedingspatroon als gevolg van het aantrekken van de economie leiden ertoe dat het

7) J. Boog en H. Kuiken, *De inkomenspositie van zelfstandige ondernemers in het midden- en kleinbedrijf*, EIM, 1985.

8) Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, *Advies gewaardeerd ondernemersloon*, 's-Gravenhage, 1975.

midden- en kleinbedrijf in 1986 zijn afzet sterker zal zien groeien en dat deze in de pas gaat lopen met die van het grootbedrijf. Van de sterke consumptieve impulsen voorkomend zowel uit de bruto-loonstijgingen bereikt door de sociale partners als uit het verruimend overheidsbeleid met betrekking tot de sociale premies, profiteren in het bijzonder de detailhandelsectoren en de horeca. Deze groei laat zich vooralsnog niet vertalen in een overtuigend effect op de werkgelegenheid. De werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf zal weliswaar voor het eerst sinds jaren stijgen doch zal te zamen met de toename van arbeidsplaatsen in de grote bedrijven en de overheid niet leiden tot een vermindering van de werkloosheidsproblematiek. De winstontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf dreigt onder de relatief gunstige omstandigheden enigszins achter te blijven bij die van het gehele bedrijfsleven, omdat verondersteld wordt dat de loonsom per werknemer bij de kleinere bedrijven sterker zal stijgen.

De vooruitzichten op langere termijn kunnen op zijn minst wankel genoemd worden. Het is twijfelachtig of de Amerikaanse economie met haar overgewaardeerde dollar en gigantische begrotingstekorten nog veel langer het economische herstel gaande kan houden. Mogelijkerwijs kan de economische ontwikkeling bij de handelspartners binnen Europa een zeker tegenwicht blijven bieden. Dit zal nodig zijn; immers, het is niet aannemelijk dat op de binnenlandse markt op den duur verdergaande bestedingsimpulsen zijn te verwachten zoals deze voor 1986 in het verschiet liggen.

In het algemeen lijken de bruto lonen geen verdere stijging te kunnen doormaken, gegeven de geringe groei van de arbeidsproductiviteit. Mogelijkerwijs is er enige ruimte voor loonsverhogingen in die sectoren waar de arbeidsproductiviteit zich sterk ontwikkelt. Doch dit zal mede moeten worden beoordeeld op de mogelijkheid te komen tot verdere arbeidstijdverkorting.

Een verdere verlaging van de sociale premies lijkt, gegeven het risico van aantasting van de normreserves bij de sociale fondsen, moeilijk, en zo een verdere verlaging enige verruiming biedt voor de bestedingen van de werkzame bevolking, zal dit zijn complement vinden in een verkrapping van de bestedingen van de uitkeringstrekkers. Ook de mogelijkheden tot belastingverlaging lijken beperkt, gegeven de algemeen aanvaarde doelstelling om het financieringstekort terug te dringen en vooral ook omdat de aardgasopbrengsten de komende jaren sterk terug zullen lopen.

Gegeven deze financieel-economische positie van de sociale fondsen en de overheid zal op andere wijze tot bestedingsverruiming op de binnenlandse markt gekomen dienen te worden om de economische motor op gang te houden of sneller te laten draaien. In dit verband is de discussie over de WIR van belang. In brede kring zijn twijfels gerezen over de effectiviteit van de WIR om investeringen te stimuleren; wel blijkt de WIR een gunstig effect te hebben op de winstpositie en daarmee op de solvabiliteit van de onderneming. Het verdient dan ook zeker overweging om te bezien hoe de WIR-middelen beter kunnen worden aangewend om de investeringen structureel op een hoger niveau te brengen. Logisch is, gegeven de aard van de WIR-premies, dat de overheid zelf het initiatief neemt om deze bedragen te investeren; er liggen nog vele maatschappelijk nuttige investeringsprojecten te wachten op uitvoering. Ook kan gedacht worden aan de Duisenbergvariant om de WIR-uitgaven ten goede te laten komen aan een verlaging van de kosten van de factor arbeid. Dit zou onder andere een daling van de sociale premies, een verlaging van de BTW of een wijziging in de heffingsgrondslag van de sociale premies kunnen betekenen.

Een andere bestedingsverruimende maatregel kan te vinden zijn bij de pensioenregelingen. Enige versoering in de toekomstig uit te keren pensioenen moet in de diverse sectoren net zo goed bespreekbaar zijn als de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel. Een daaruit voortkomende daling van pensioenpremies heeft zowel lastenverlichtende als bestedingsverruimende effecten. Ook beschikken de pensioenfondsen over grote overwinstre-

serve, die bij een andere aanwending een grotere bijdrage zouden kunnen leveren aan het economisch herstel dan thans het geval is. Hierbij kan worden gedacht aan premieverlaging, doch ook lijkt het het onderzoeken waard of deze gelden voor binnenlandse investeringsprojecten kunnen worden aangewend, waarbij de overheid een vóór-trekkende rol zou kunnen hebben, in plaats van ze naar het buitenland te laten afvloeien.

Kortom, het is zaak om – zonder lastenverzwarende en bij voorkeur met internationale afstemming – de binnenlandse bestedingen te stimuleren waardoor het bedrijfsleven, en het midden- en kleinbedrijf in het bijzonder vanwege zijn gerichtheid op de binnenlandse markt, nieuwe perspectieven worden geboden, zodat het economisch herstel verder vorm kan krijgen.

A.F.M. Nijssen
H.H.M. Peeters
J.G. Vianen